

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля

Розглянуто й обґрунтовано типологію містечок Східного Поділля; зазначено, що типологічне групування селищних ландшафтів являє собою єдиний аналітико-синтетичний процес, який дозволяє виявити загальні та регіональні особливості містечкових ландшафтів та їх територіальну структуру. Виокремлено «типологічні лінії» містечкових ландшафтів Східного Поділля: функціональну, за кількістю населення, за приуроченістю містечок до ландшафтних комплексів та площею ареалів. Зазначено, що типологія містечкових ландшафтів необхідна для розробки моделей територіального планування і прогнозування подальшого їх розвитку, а також майбутнього впливу містечкових ландшафтів на прилеглі території та їх екологічний стан. У майбутньому доцільно розглянути й інші типології містечкових ландшафтів, зокрема за туристично-рекреаційною привабливістю, природоохоронним значенням тощо.

Ключові слова: Східне Поділля, ландшафт антропогенний, містечковий ландшафт, типологія, класифікація, прогноз, охорона.

Buriak-Gabrys I.O. The typology small-town landscapes of Eastern Podillia. The typology of the small-town of the Eastern Podillia is considered and grounded; it is noted that the typological grouping of residential landscapes is the only analytical-synthetic process that allows revealing the general and regional features of town landscapes and their territorial structure. The typology of settlements (cities, towns and villages), both from the socio-natural and natural-geographical, and especially landscape prospecting, views, is still clearly lacking. Most typological schemes are based on the consideration of features that reflect the main functions and size of the population of residential landscapes. Mostly it concerns urban and rural landscapes. The «typological lines» of the town's landscapes of Eastern Podillia are distinguished: functional, by the number of population, by the confinement of towns and landscapes and areas. It is noted that the typology of town landscapes is necessary for the development of models of territorial planning and forecasting their further development, as well as the future impact of town landscapes on adjoining areas and their ecological status. In the future it is advisable to consider other typologies of townscapes, in particular, for tourist and recreational attractiveness, nature conservation values, etc.

Key words: Eastern Podillia, anthropogenic landscape, small-town landscape, typology, classification, forecast, protection.

Наявність проблеми. На початку ХХІ ст. є багато спроб типології селищних, переважно міських і сільських ландшафтів (інколи вживається термін селищних геосистем). Більше того виокремлюється навіть кілька «типологічних ліній». Особливо це характерно до суспільно-географічних вишукувань, зокрема: типологія поселень за кількістю населення функціональна типологія, типологія поселень за місцем у територіальному поділі праці, типологія з економіко-географічним положенням, генетична типологія тощо. Однією із важливих «типологічних ліній» є розробка ієрархічно-структурної типології систем селищних ландшафтів. Однак, типологія поселень (міст, містечок і сіл) як із суспільного, так і природничо-географічного, і особливо ландшафтознавчого поглядів, розроблена ще явно недостатньо. Більша частина типологічних схем базується на врахуванні ознак, що відображають основні функції та величину людності селищних ландшафтів. Переважно це стосується міських і сільських ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень. Питання типології і класифікації селищних ландшафтів України цікавлять ландшафтознавців та географів (природничиків і суспільників) з другої половини ХХ ст. Це стосується типології, методики термінології та класифікації, їх значення тощо. М.Д. Гродзинський означає, що

«такий термін, як класифікація, «типологія», «систематика», «таксономія» та інші по-різному тлумачаться, часто перетинаються, або й взагалі вважаються синонімами [5, с. 389]. Є цікаві способи конкретизувати відміни між поняттями «типологія» і «класифікація». За Е.Б. Алаєвим «типологія» – це групування досліджуваних об'єктів за сукупностями типами, що стійко відрізняються між собою за якісними ознаками; «класифікація» – це угруповання досліджуваних об'єктів за сукупностями (класами), що різняться між собою кількісними ознаками [1, с. 115]. Для Поділля найбільш вдалу типологію селитебних геосистем розробили Л.І. Воропай та М.М. Куниця [4], однак містечкові ландшафти вони зачепили лише частково. Детальніше містечкові ландшафти розглянуті в працях Г.І. Денисика [7, 8] та В.М. Воловика [3], де вперше зроблена спроба провести типологію і класифікацію містечок Поділля здебільшого на основі аналізу їх етнокультурних ландшафтів.

Мета – здійснити типологію містечкових ландшафтів Східного Поділля та обґрунтувати її значимість для сучасних умов функціонування містечок.

Результати дослідження. Типологічне групування селитебних ландшафтів являє собою єдиний аналітично – синтетичний процес. Він має суттєве методологічне й методичне значення, так як дозволяє виявити загальні та регіональні особливості селитебних, зокрема й містечкових, ландшафтів та їх територіальних структур. У першу – чергу це необхідно для розробки моделей територіального планування і прогнозування подальшого розвитку селитебних ландшафтів.

Функціональна типологія містечкових ландшафтів Середнього Побужжя. Функціональна структура містечок (містечкових ландшафтів) активно впливає на формування специфічних, притаманним лише цьому поселенню ознак: на кількість, динаміку, склад населення, особливості виробничо-технічних та інфраструктурних систем, ступінь антропогенізації природних умов і структура комплексів, на стан екологічного середовища.

У межах Східного Поділля історично склалася і розвивається мережа різних типів містечкових – від вузькоспеціалізованих до багатофункціональних. Функціональна типологія містечок регіону дослідження частково розглянута у працях науковців [3, 4]. Сучасні містечкові ландшафти Східного Поділля можна віднести до таких функціональних типів [4]:

- *місцеві організаційно-господарські центри*, що виконують кілька функцій – Бершадь, Немирів, Могилів-Подільський;
- *однофункціональні міста* – Калинівка, Шаргород, Погребище, Гнівань, Ямпіль, Тульчин, Іллінці, Бар, Муровані-Куриловці, Піщанка.

Містоутворюючі функції цих типів містечок розвиваються явно недостатньо. Упродовж багатьох років структура містечкових поселень як за людністю, так і за виконуваними функціями не змінилася.

Функціональна структура містечкових ландшафтів визначає особливості ландшафтно-селитебно-господарської структури містечок. Закономірності її формування дослідженні ще не достатньо детально будуть розглянуті у подальшому.

Типологія містечкових ландшафтів за кількістю населення. Ця типологія повністю взаємопов'язана із попередньо-функціональною. Часто людність містечка залежить від його функцій. При кількісному підході до визначення поняття «мале місто», «містечко», як стійкого типу поселення, в Україні вважають за нижню межу 3 тис. осіб, верхню – 50 тис. осіб [6]. Звідси й різні підходи до типології малих міст – містечок. Так пропонується виділити найменші (до 10 тис. осіб), мілкі (10-20 тис. осіб), безпосередньо малі міста (20-30 тис. осіб) і на півсередні міста (30-50

тис. осіб). Це явно формальний підхід до типології містечок за кількістю населення.

Л.І. Воропай та М.М. Куниця у процесі дослідження селитебних геосистем Поділля [4] у групі міст виокремили п'ять типів серед яких: IV тип – напівсередні міста – 50-20 тис. осіб, V тип: малі міста – менше 20 тис. осіб. Всі селище міського типу поділено на чотири підтипи: I – крупні з чисельністю більше 10 тис. осіб; II – великі – 10-5 тис. осіб; III – середні – 5-3 тис. осіб; IV – малі – до 3 тис. осіб. Є й інші типології. Однак, подальші дослідження показали, що типологія малих містечок Л.І. Воропай та М.М. Куниці є найбільш вдалою для пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля. Вона й прийнята у цьому дослідженні.

У межах Східного Поділля (Вінницька обл.) кількість містечок, а відповідно й площі містечкових ландшафтів, постійно зросли. У 1993 році тут було 23 містечка, 1959 р. – 32, 1990р. – 47. Упродовж 80-х років ХХ ст. відбулось найбільше поповнення містечкової мережі. У цей час малими містечками стають Гнівань, Іллінці, Немирів, Погребище, Шаргород, Ямпіль; селища міського типу – Бродецьке, Вендичани, Глухівці, Залізничне, Оратів, Десна. До частини з них (Іллінці, Шаргород, Липовець) були приєднані прилеглі села. Відповідно у таких містечках зросла людність. У 90-их роках ХХ ст. процес збільшення кількості містечок і переведення сіл до категорій селищ міського типу припинився. На початку ХХІ ст. (2018) у міському розселенні Вінницької області притаманні такі ознаки: переважає *малих міст* та селищ міського типу, відсутність середніх міст, значне домінування обласного центру за демографічним потенціалом. З 18 міст Східного Поділля у 10-ти чисельність населення менше 2 – тис. осіб, у 7 – від 20 до 50 тис. осіб.

Типологія містечкових ландшафтів за їх приуроченістю ландшафтних комплексів. Ця «типологічна лінія» поки що розроблена найслабше. При її формуванні необхідно врахувати, що розташування містечкових ландшафтів у природній структурі регіону визначає:

- характер натуральних (первісних) базових ландшафтних комплексів розбудови містечкових ландшафтів, потенціал їх природних ресурсів, ступінь придатності природних умов для різних видів селитебно-промислового освоєння та життєдіяльності населення, для формування відповідної функціональної та архітектурно-планувальної структури, конфігурації та площі містечка тощо;

- ступінь стійкості ландшафтних комплексів, їх внутрішньої структури і зв'язків по відношенню до сконцентрованого містечкового навантаження;

- тривалість, направленість та інтенсивність зворотного впливу містечкових ландшафтів на геокомпоненти і ландшафтні комплекси своїх, сусідніх, а інколи й віддалених територій, радіус їх впливу [4].

Безперечно, що суттєвий вплив на розвиток і розташування містечкових ландшафтів, формування конфігурації розселення має природна структура регіону дослідження, її складність, диференціація, контрастність, пара динамічні і парagenетичні зв'язки тощо. Містечкові ландшафти будь-якого рангу формуються на уже наявній природній основі ландшафтних комплексів топологічного рівня у межах фаций, урочищ, місцевостей відповідних фізико-географічних (природних) районів. Л.І. Воропай та М.М. Куниця зазначають, що «за характером приуроченості селитебних геосистем до ландшафтних комплексів у ранзі місцевості вони можуть бути згурповані у типи, до ландшафтних комплексів у ранзі урочищ – у види» [4, с. 58]. Враховуючи ці ознаки всі містечка Східного Поділля можна об'єднати у такі типи і види:

I тип – *долинних містечкових ландшафтів*. У межах Східного Поділля цей

переважає. Там, де містечка розташовані, вони охоплюють майже всі урочища наявних тут місцевостей. У процесі розвитку, містечка часто виходять за межі долин; їх новими куточками, ділянками, районами освоюються уже морфологічні елементи міжрічкового просторів. Тип долинних містечкових ландшафтів включає в себе такі види: 1-заплавно-низькотерасовий-містечка Хмільник, Літин і Турбів, що розташовані у межах Подільських Полісь; 2 – терасовий: містечка Гнівась, Браїлів, Бершадь та ін.; 3-схилово-терасовий – переважно містечка розташовані на берегах Дністра і Південного Бугу: Могилів-Подільський, Ямпіль, Брацлав, Тиврів.

II тип – *ярково-балкових містечкових ландшафтів*, що об'єднує два твиди: 1 – донно-схиловий: містечка Чернівці, Шаргород, Копайгород, Тростянець; 2 – схиловий – містечка Муровані-Курилівці, Чечельник, Іллінці, Оратів, Дашів.

III тип – *плакорно міжрічкових містечкових ландшафтів*, представлений одним видом: 1 – плакорно-вододільним: містечка приурочені до вододілів Дністра і Південного Бугу (Шпиків, Томашпіль, Вапнярка, Крижопіль) і Південного Бугу та Дністра (Козятин, Погребище).

IV тип – *«контактних» містечкових ландшафтів*, сформувався на контакті місцевостей різних природних районів, відрізняється значним різноманіттям видів, виокремлення і дослідження яких ще не завершено [4]. Це особливий тип, бо сформувався у місцях найбільшої контрастності та різноманіття природних ресурсів і екологічних умов життєдіяльності населення, Л.І. Ворпай і М.М. Куниця зазначають: «Прослідковується закономірність: якщо контрастніші природні умови сусідніх фізико-географічних районів, тоді більше кількість селитебних геосистем приурочено до їх межових місцевостей» [4, с. 60-61]. До рубежів контрастностей «прив'язана» основна частина містечкових ландшафтів Східного Поділля. На межах різних природних *областей* сформувалися і функціонують містечка Хмільник, Жмеринка, Тульчин, Теплик, Китайгород і Томашпіль. У межах ландшафтних комплексів сусідніх природних районів розташовані містечка Бар, Калинівка, Липовець.

Типологія містечкових ландшафтів за площею їх ареалів. Л.І. Ворпай і М.М. Куниця зазначають, що «Площа і конфігурація ареалів селитебних геосистем відображають історичний шлях їх розвитку, особливості ландшафтно-морфологічного розташування, є опосередкованим показником зрілості їх функціональної структури» [4, с. 62]. У процесі польових досліджень встановлено, що площа й конфігурація містечкових ландшафтів Східного Поділля у відповідній мірі зумовлюють напрям потоків – речовинних, енергетичних та інформаційних, а також радіус впливу містечок на природні умови своїх та прилеглих ландшафтів. Площа може бути і важливою класифікаційною ознакою.

За площею ареалів селитебних геосистем Поділля Л.І. Ворпай та М.М. Куниця виокремили п'ять підгруп: I. Дуже малі – 1-5 км²; II. Малі – 5-10 км²; III. Напівсередні 10-50 км²; IV. Середні – 50-100 км²; V. Великі – 100-200 км² [4].

При цьому зазначено, що серед міських селитебних геосистем у системі розселення Поділля переважають групи малих і дуже малих за площею ареалів містечок і міст. Вони складають 47 і 46%. «Найбільший відсоток малих селитебних геосистем у межах фізико – географічних регіонів Вінницької області – 57%, Тернопільської області – 47%, у Хмельницькій – 37%. Питома вага на півсередні за площею ареалів міських селитебних геосистем на Поділлі незначний – 5%, середніх – 1%, великих – 1%» [4, с. 63].

Висновок. Характер просторової природної структури регіону дослідження активно, хоча й опосередковано, впливає на розташування містечкових ландшафтів, на формування особливостей рисунка їх територіальних структур. Межі ландшафтних комплексів, рубежі ландшафтно-контрастності являються своєрідними геокотопами, вузлами – каркасами розвитку містечкових ландшафтів. Звідси, у процесі пізнання закономірностей формування територіальних структур розселення, при розробці схем районного планування, а також визначення перспектив розвитку окремих містечок необхідні відповідні знання та врахування специфіки ландшафтно-структури регіону. У першу чергу це стосується розбудови нових районів наявних містечкових ландшафтів до закладки і подальшого розвитку майбутніх містечок.

Безпечно, що потребують досліджень й інші «типологічні лінії» формування і розвитку містечкових ландшафтів. Серед них: рекреаційно – туристична, природоохоронна, соціально-екологічна тощо. У цьому дослідженні розглянуто найбільш важливі для подальшого пізнання містечкових ландшафтів Східного Поділля.

1. Алаєв Е.Б. Экономико-географическая терминология. – Москва: Мысль, 1977. – с.115.
2. Буряк-Габрись І.О. Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів. – Наук. записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2015. Вип. 27. – №1-2. с. 52-57.
3. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
4. Воропай Л.И., М.Н. Куница. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подольи. – Черновци: Из-во ЧТУ, 1982. – 91 с.
5. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. У 2-х т. – К.: ВПЦ Київський університет, 2005. – Т.1.– 503 с.
6. Даценко А.І., Зінич В.Т. та ін. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз. – Київ: РВПС України НАН України, 2007. – 376 с.
7. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія- Вінниця: Арбат, 1998. – 202 с.
8. Денисюк Г.І., Кізюн А.Г. Сільські ландшафти Поділля. – Вінниця: ПП ТД"Едельвейс І к⁰", 2012. – 200 с.

1. Alayev E.B. Ékonomyko-geohrafycheskaya termynolohyya. – Moskva: Mysl', 1977. – s.115.
2. Buryak-Habrys' I.O. Mistechko: etymolohiya terminu i kryteriyi vyokremlyennya mistechkovykh landshaftiv. – Nauk. zapysky VDPU im. M. Kotsyubyns'koho. Seriya: Neohrafiya. – Vinnytsya, 2015. Vyp. 27. – №1-2. s. 52-57.
3. Volovyk V.M. Etnokul'turni landshafty mistechok Podillya: monohrafiya. – Vinnytsya: VNTU, 2011. – 270 s.
4. Voropay L.Y., M.N. Kunytsa. Selytebnye heosystemy fyzyko-geohrafychesuykh rayonov Podolyu. – Chernovtsy: Yz-vo SHTU, 1982. – 91 s.
5. Hrodzys'kyu M.D. Piznannya landshaftu: mistse i prostir: monohrafiya. U 2-kh t. – K.: VPTS Kyuyivs'kyu universytet, 2005. – T.1.– 503 s.
6. Datsenko A.I., Zynych V.T.ta in. Rehional'ne rozselennya v Ukrayini: stan i prohnoz. – Kyuyiv: RVPS Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2007. – 376 s.
7. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrayiny: monohrafiya- Vinnytsya: Arbat, 1998. – 202 s.
8. Denysyk H.I., Kizyun A.H. Sil's'ki landshafty Podillya. – Vinnytsya: PP TD"Edel'veys I k⁰", 2012. – 200 s.

Подано до редакції 02.02.2019

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик